

Б.Қ.Момынова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы қаласы, Қазақстан

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ: КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКА ЖӘНЕ КОНЦЕПТУАЛДАНУ ҮДЕРІСІНІҢ МАҢЫЗЫ

Аннотация: Лингвоантропологияның жекелеген бағыттары өзіндік методологиялық базасын әртүрлі ғылым салаларынан (философия, логика, психология, әлеуметтану, физика, биология т.б.) алынған адамға байланысты фактілермен толықтырып отырады. Бұл толықтырулар әр бағыт бойынша жаңа теориялық түйіндер, тұжырымдар жасауға мүмкіндік тудырады. Осындай толықтырулардың әсерінен болса керек, аталған салаға қатысты атаулар мен терминдерде бірізділік болмай келеді. Аналитикалық тәсіл арқылы жеткізіліп жүрген тілдегі адам факторы, адам және оның тілі, адамның тілі мен әлемі, адам әлемі тілде, тіл – адам – әлем суреті, тіл – ментальдылық – мәдениет, тілдегі адам, адам – тіл – табиғат т.б. сынды сипаттамалы тілдік оралымдар – сөзіміздің дәлелі іспетті болып отыр.

Тірек сөздер: Әлем бейнесі, әлемнің тілдік суреті, лингвоантропология, семантика, әлем бейнесінің түрлері, концептуалдылық, этнолингвистика, ғылыми парадигма, мәдени код.

Б.К.Момынова

главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова,
доктор филологических наук, профессор,
Алматы, Казахстан

КОГНИТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА И ПРОЦЕСС КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ

Аннотация. Отдельные направления лингвоантропологии пополняют методологическую базу на основе других наук (философия, логика, психология, социология, физика, биология и др.). Такой комплексный подход позволяет сформировать новые утверждения и выводы. Однако, именно поэтому, в данном направлении нет единой терминологической базы. Фактом для данного утверждения могут быть такие утверждения как человеческий фактор в языке, человек и его язык, человеческий язык и мир, человеческий мир в языке, картина язык-человек-мир, язык-ментальность-культура, человек в языке, человек-язык-природа и т.д., сформированные аналитическим способом.

Ключевые слова: картина мира, языковая картина мира, лингвоантропология, семантика, виды языковых картин мира, концептуализация, этнолингвистика, научная парадигма, культурный код.

B.K.Momynova

Chief Researcher of the A. Baitursynuly Institute of Linguistics,
Doctor of philological sciences, Professor,
Almaty, Kazakhstan

COGNITIVE LINGUISTICS AND CONCEPTUALIZATION PROCESS

Annotation. Certain areas of linguistic anthropology supplement the methodological base on the basis of other sciences (philosophy, logic, psychology, sociology, physics, biology, etc.). Such an integrated approach allows us to form new statements and conclusions. However, for this very reason, there is no common terminological base in this direction. Confirmation of this statement can be such statements as the human factor in language, person and his language, human language and world, human world in language, picture of language-person-world, language-mentality-culture, person in language, person-language-nature, etc., formed in an analytical way.

Keywords: picture of the world, language picture of the world, linguistic anthropology, semantics, types of language pictures of the world, conceptualization, ethnolinguistics, scientific paradigm, cultural code.

Тіл мен адам арақатынасының күрделілігі мен маңызы турасында, тіл арқылы адамның әлем туралы өз түсінігін қалыптастыруына байланысты: «Все, что может человек, это создать – в языке, в религии, в искусстве, в науке – свой собственный универсум – символическую, вселенную, которая дает ему возможность понимать и истолковывать, связывать и организовывать, синтезировать и обобщать свой человеческий опыт», – дейді зерттеуші А.А.Загидуллина [1, 42-43]. Зерттеуші өзінің осы күрделі мәселеге байланысты айтылған пікірін Протагордың «адам бүкіл құбылыс-зат атаулының өлшемі» («человек есть мера всех вещей») деген сөзімен түйіндейді.

Лингвоантропологиядағы басымдық танытатын сала семантика екенін ескерсек, ағылшын философ-логигі У.Куайнның семантиканы күшті (сыртқы) және әлсіз (ішкі) семантикаларға бөлегіні еске түседі.

Сыртқы яки күшті семантика ақиқат дүниемен сәйкестікте туындайды, мұны кейде әлем моделі//дүние моделі деп те атайды. Айта кететін бір жайт, қазақ тіл білімінде әлем сөзінің орнына дүние сөзін балама ретінде ұсынатындар бар. Біз өз тарапымыздан дүние сөзінен гөрі әлем сөзін қолдануды дұрыс деп білеміз. Дүние сөзінің қазақы түсінігінде зат, байлық, материалдық байлықты, тоқтықты түсіндіретін мәні басым болып келеді, ал оған қарағанда әлем сөзінің абстрактілігі (ақиқаттығы, реальдылығы) мен адамға тәуелсіз объективтілік сипаты әлдеқайда басым. Қазақтар арасында «Дүние – қолдың кірі», «Дүние – бөк», «Бұл дүниеде жинағаның о дүниеге кетпейді» сияқты мақал-мәтелдер дүние сөзінің материалдық жағының басымдығын айқындай, таныта түседі. Ал ақыл, ес, санамен байланысты адамзаттың рухани тұлғасын, ойлаумен сабақтас жағын жеткізуге келгенде дүние сөзінің қолданысы, біздіңше, әлемге қарағанда солғын болып келетіндей. «Адамның ішкі жан-дүниесі таза», «жан-дүниесі бай», «төрткүл дүние», «дүние-жалған» т.б. деген тіркесімдер барын біле тұра, дүние сөзінен гөрі әлем сөзіне ден қоямыз. Себебі әлем сөзінің ішкі және сыртқы семантикасында материалдық байлық пен

рухани байлықты қатарынан айтып жеткізетін, білдіретін мағына, мазмұн сыйып жатыр деп білеміз. Қазақтар жиі қолданатын жеті қат әлем, он сегіз мың ғалам//әлем т.б. сияқты оралымдар әлем сөзінің семантикасының абстрактілік, объективтілік мәнінің жоғарылығын, мағынасы арқылы әрі рухани, әрі материалдық дүниені қамтитынын, яғни осы сөздің бойында күшті және әлсіз семантикалардың қатарласа өрілетінін көрсетеді.

Әлем, дүниемен жарыса қолданылатын жаһан, жер-жаһан, жер жүзі сияқты атаулық тіркестер бар. Сонымен қатар жер-дүние, дүние-әлем тікесімдері де қолданыста жиі кездеседі. Бірақ дүние-әлемнің астарында (мынау бір әлем-дүние (баршылық) қой, әлем тоқшылық қой, әлем дүние ғой, көп қой) көп, молшылық, байлық семасы көп реттерде басым болып тұрады.

Ал ішкі яки әлсіз семантика адам санасында тілдік белгілердің мән-мағынамен байып, мағыналы бейнеленуіне, бейнелі тілмен жеткізілуіне әкелетін семантика. Алғашқы семантиканы сипаттап жүрген ғалымдардың бел ортасында Н.Д.Аругюнова, А.Д.Шмелев т.б. тұрса, екінші семантиканы ғылыми ортада таныстырушылардың алдыңғы легінде Е.С.Кубрякова, Р.М.Фрумкина т.б. бар.

Тілдегі антропологиялық парадигманың жеке-дара зерттеу векторы – адам. Аталған парадигма бойынша адам тілді тудырушы, ойлау мен сөздің (сөйлеу, сөйленіс, қатысым, лебіз, айтылым т.б.) субъектісі, өзінің санасын, кәдімгі жай-күйі мен көңіл-күйін, эмоционалдық жағдайы мен қоршаған ортаға, жалпы дүние-әлемге деген бағасын ойы мен сөзі арқылы жеткізуші субъект және де сөзі (сөйлеу әрекеті), дене, бет-әлпет қимылдары арқылы өзінің әлеуметтік тегін, этникалық, мәдени ерекшелігін және адамгершілік ұстанымын, эстетикалық «менін» жеткізуші, тілге көшіруші субъект.

Адам вербалды тіл және вербалды емес амалдар арқылы өзінің бүкіл болмыс-бітімін жеткізеді, «әлем//дүние бейнесін» «салады». Әрине, тіл арқылы «салады». Ал тіл мен сөздің (сөйлеу, сөйленістің), сөзбен жарыса, қатарласа қолданылатын бейвербалды амалдардың арасындағы онтологиялық байланыстың бары рас, аксиома сынды болғандықтан, дәлелдеуді қажет етпейді, өйткені, тіл мен парамалдарды қолданған кезде, оларды бір-бірімен үйлестіре пайдаланғанда адамдар үшін қарым-қатынас орнату, бір-бірімен түсінісу жеңілдейді және қай жағдайда болмасын адам өз мақсатына барынша анық қол жеткізу мүддесіне сай сөзбен қатарластыра бейвербалды амалдарды жасайды (орындайды, ишаралайды), қалай болғанда да сөйлеуші ретінде өзінің коммуникативтік мүддесі, интенциясы, діттемі бірінші кезекте тұрады. Сол діттемді жүзеге асыруға көмегі тиетін бейвербалды амалдар мен сөздерді ғана қолданады.

Бейвербал амалдар мәдени код болса, сол кодты бейкодтайтын құрал – тіл. Әрбір жеке адам ұлттық ішкі форманы ұлттық амал-тәсілдер арқылы (сөз, бейвербал амалдар, символдар т.б.) жеткізу барысында «әлемнің суретін» құрайды. Халық рухының, ұлттың өзіндік ерекшелігінің тіл арқылы, тілдік құрылым арқылы көрініс табуына байланысты мәселелер, әлемді, ақиқат дүниені түсіну талпыныстары әлемнің тілдік суретінің («языковая картина мира – ЯКМ») нысаны болды.

«Әлем суреті» термині XIX-XX ғғ. тоғысында физиктер енгізген термин болғанмен, әлемді тану және оның болмыс-бітімін тілдік құралдармен жеткізу адамзатпен бірге пайда болып, қалыптасып, дамып келе жатыр. Физиктер ұсынған бұл термин мен оның түсінігін кейіннен гуманитарлық бағыттағы ғылым салаларының өкілдері

іліп әкетіп, өз тараптарынан осы ұғымға толықтырулар енгізді. Терминге қойылатын лингвистикалық талаптар тұрғысынан қарағанда, бұл терминнің атауында метафоралық сипат айқын, термин табиғатына жат саналатын образдылық басым, бірақ соған қарамастан аталған терминнің мәнінің күрделі екенін, сөз ойнатуға байланысты туындайтын қайшылықты жою мақсатымен, оны түсіндіре, айқындай түсу үшін М.Хайдеггер: «картина мира, сущностно понятая, означает... не картину, изображающую мир, а мир, понятый в смысле такой картины», – дейді [3, 63].

Әлемнің суреті («картина мира») терминінен кейін дүниеге келген әлемнің тілдік суреті де – бейнелі. Бұл терминнің мәнін былайша аша түсуге болады: тіл әлемді сол күйінде өзі жеке-дара жеткізбейді, тіл тек қана қандай да бір ұлттық тілді тұтынушылардың дүние, әлем жөніндегі түсінік-пайымын, әлемді елестетуін, пайым-түсініктің концептуалдануын көрсететін әдіс-тәсілдерін бейнелейді.

Тіл арқылы жеткізілетін әлем бейнесі схематикалы, себебі ол ақиқат дүниенің, қоршаған ортаның, әлемнің айрықша белгілерінен құралады және осы белгілер адам тарапынан әлемді категоризациялау барысында ерекшеленіп, айрықшаланып көрсетіледі және тіл, тілдік құралдар арқылы номинацияланады. Бұл кейде тым қарапайым, қарабайыр схема болып көрінетіні рас және де әлемнің тілдік суретінің осы тұсы оның кемшілігіне айналып кетер ме еді, қайтер еді, егер тілді тұтынушылар мен жекелеген адамдардың әлем туралы эмпирикалық түсінігі арқылы толысып отыратыны болмаса.

Объективті әлем туралы субъективті пікірді қалыптастыруды орыс тіл білімінде образ мира терминімен атауды ұсынған ғалымдар да бар. «Образ» сөзі ғылыми ортада, тіл мен әдебиетте қазақ тіліне «бейне» болып аударылып жүр. Осы аудармаға байланыстырыла келіп айналымға түскен образ мира терминінің «әлем бейнесі» деп аударылып, ғылыми ортада қолданыс табуы да заңды құбылыс.

Әлем бейнесі дегеніміз – бір нәрсе, құбылыс, әлдене туралы түсінік дегенді білдіреді. Бұл термин ғылыми ортада әбден танылып, айналымда жиі кездесе де, кейбір ғалымдар тарапынан әлемнің тілдік суреті деген термин ұсынылып, ғылыми еңбектерде екі терминнің жарыса қолданылуы орын алып жүр. Сондай-ақ әлемнің суреті, әлемнің тілдік суреті, әлем бейнесі терминдеріне жарыспалы қатар құрып жүрген келесі термин – әлем моделі («модель мира») термині. Модель сөзі қалып, қаңқа деп те қолданылады. Сөздіктерде беріліп жүрген түсініктерге қарағанда, модель дегеніміз нысанның схемалы түрде қалпына келтірілуі немесе нысанды схемалы түрде еске түсіру, қалпына келтіру. Қалпына келтіруді, бір зағты, құбылысты сұлбасын елестетіп барып еске түсіруді айтуға болады және осы үдерісті, сол ұғымды жеткізуге келгенде, әрине, біздің ойымызша, қалып сөзі ұтымдырақ.

Лингвистикада әлем суреті немесе орыс тіліндегі «картина мира» терминіне ерекше басымдық, приоритет беріледі де, өйткені сөзбе-сөз аударма болғандықтан да шығар, көптеген ғалымдар әлем моделі, әлем образы//әлем бейнесі деудің орнына осы терминді пайдаланады. Қазақ тіліне әлем суреті деп («картина мира») тікелей калькаланып тұрған бұл терминнің түсінігіне байланысты: «Картина мира есть целостный, глобальный образ мира, который является результатом всей духовной активности человека, а не какой-либо одной его стороны», – деп жазды Б.А.Серебренников [2,19]. Картина-суреттің бәрібір аса ірі, яғни глобальды образ-бейнеге апаратынын автор өзі де аңдамай, мойындап отыр. Біздің ойымызша, адамның өмірлік тәжірибесімен, бар өмір-жолымен, тұтас дүниемен, адамның рухани

белсенділігімен, ой-санасымен астасып жататын әлемнің тілдік суретіндегі картина сөзінің образ сөзіне қарағанда осы тіркеске жүктеліп тұрған мағынаны түсіндіруде, жеткізуде солғындығы байқалып, әлеуетінің аздығы сезіледі. Ал «образдың» мазмұн межесі картинаға қарағанда кең деп білеміз. Сондықтан мүмкіндігінше, осы екі сөзді біріктіріп қолдану, әлдеқайда ұтымды болатын тәрізді. Сондықтан әлемнің тілдік бейнесі деп айтып жүрген зерттеушілерді қолдай отырып, әлемнің тілдік бейнесі деген тіркесті қалыптандыру орынды болады деп санаймыз.

Әлем бейнесуретін жасаушы, дүниеге әкелуші субъектінің көзқарасы тұрғысынан әлем суретін «салу», қалыптастыру жолдары, амал-тәсілдері, оны салушылардың ерекшеліктері болады. Соған орай субъектінің шығармашылық қабілеті мен белсенділігі арқылы объект немесе әлем болмаса әлемнің бір бөлшегі, фрагменті қаланады. Сондықтан субъектінің аталған ерекшеліктері мен характеристикасына қарай әлемнің түрлі тілдік суреттер былайша қалыптасады:

– индивидуалды немесе жеке адамның қалыптастырған әлем бейнесі – бұл жеке адамның, белгілі тұлғаның, ғалымның, жазушының, баланың, әкенің, әйелдің, ер адамның, ата-әженің т.б. әлем жөніндегі түсінігі негізінде қалыптасады.

– ұжымдық әлем бейнесі – ұлттық, халықтық болады, сонымен қатар кәсіби ортасына немесе жынысына қарай, жасы мен тіршілік құрып отырған ортасына қарай топтасқан адамдар қалыптастыратын бейне. Әйелдердің түсінігіндегі әлем бейнесі, балалардың әлем жөніндегі қалыптастырған бейнесі т.б. Гендерлік сипаттар осы бөлімге енеді;

– әлемнің бөлшек (фрагментарлы) бейнесі түсінігі әлемнің бүтін бейнесі ұғымымен байланысты. Яғни әлемнің бөлшек бейнесуреті әлемнің біртұтас суретін құрайтын жекелеген фрагменттерді, бөлшектерді, жекелеген табиғат құбылыстарын, жеке адамдардың бейнесін, т.б. сипаттаудан құралады, содан кейін барып әлемнің біртұтастанған бүтін бейнесуреті құралады немесе жасалады.

Нысанды қалай және қандай формада елестетуге байланысты биологиялық, физикалық, діни, саяси, әлеуметтік әлем бейнелері т.б. болады.

Уақыт кесіндісіне байланысты, әр уақыт кесіндісінде бой көрсететін мәдени-тарихи ерекшеліктерге қарай әлем бейнесуреті жасалады. Мысалы, көне әлем бейнесі, ортағасырлық әлем бейнесі, қазіргі кездегі әлем бейнесі т.б. Әлемнің күлкілі яки карнавалды бейнесі т.б. болады.

Бұл аталғандардан бөлек әлемнің қарапайым бейнесі және ғылыми бейнесі т.б. бар. Бұлар бір-бірімен сабақатастыққа түсіндірілуге тиісті ұғымдар.

Әлемнің тілдік бейнесі және концептуалдану үдерісінің арасы туралы ғалымдар пікірі біржақты емес.

Адам әлемді, қоршаған орта мен дүниені қаншама дәл суреттедім десе де, әлем бейнесін соншалықты нақты жеткіздім десе де, бәрібір де ол бар болғаны объективті дүниенің субъективті бейнесі ғана болып шығады. Сондықтан адам – субъективті пікір иесінің дәрежесінде ғана қалады. Бірақ әлемнің бейнесін тіршілік иелерінің арасында қалыптастыратын тек адам екенін үнемі жадта ұстау керек. Ал бейнес өзгермейтін, бір орында қатып қалған дүние емес, керісінше, ол өзгерісті өз бойына сіңіріп отыратын, өзгеріс-жаңалықтарды қабылдауға, толығып отыруға бейім құбылыс. Егер саналы адамның ой өрісі өсіп, көзқарасы байып, ойлауы, ойлау қабілеті объективті дүниені танып-біліп, түсінетіндей, жаңа құбылыстарды түйсініп, қабылдайтындай үнемі дамып, толысып отыратын ескерсек, адам қалып-

тастыратын бейнесуреттің де өзгеріп отыратыны ақиқат. Сонымен бірге өзгеріп отыратын дүниемен, қоршаған ақиқатпен бірге адам да өзгереді. Оның санасы да, ойлау жүйесі де, түсінігі де, соған сәйкес тілдік бірліктердің семантикасы да өзгеріп отырады. В.фон Гумбольдт айтатын, адамның интеллектуалды әрекеті мен тілінің бірлігі осындай кездерде сезіледі, сабақтастық бары осындайда нақты байқалады. Тіл мен адамның ойлау қабілетінің арасындағы тікелей байланыс туралы В.Фон Гумбольдт: «Тіл өзіне тәуелсіз ойды белгілеуші, таңбалаушы ғана емес, ол ойды өзі қалыптастыратын орган», – дейді [4, 349].

Жекелей атағанда адамды (жалпылай алғанда адам сөзінің астарында ұлт, халық жатады) зерттеу орталығы етіп алған лингвоантропологиядағы басымдық танытатын сала семантика екенін ескерсек, жоғарыда келтірген ағылшын философ-логигі У.Куайнның семантиканы күшті (сыртқы) және әлсіз (ішкі) семантикаларға бөлетінін тағы да қайталап айтуға тура келеді.

Тіл ойға түр береді, яғни ойды түрге, қалыпқа (формаға) түсіреді. Тіл арқылы барша адамзат әлемнің суретін, бейнесін қалыптастырады. Әлемде қанша ұлт, халық болса, соншама тіл бар. Әр ұлт, әрбір халық әлемді әртүрлі ұғынады, өзінше түсінеді, өзінше қабылдайды, сөйгіп әлемнің бейнесін әр ұлт өзінше қалыптастырады. Сол әр тілде сөйлейтін, тілдерді тұтынатын адамдардың, ұлттардың рухани, материалдық дүниесі, басқаша айтқанда әлемді сезінуі, түйсінуі тілінде көрініс табады. Ол түйсінулер де саналуан, себебі дүние мың-сан түрмен құбылып тұрады, сондықтан әлем суреті колоритті, өте бай болып келеді. Осы саналуандылықты әр ұлт, әрбір халық өз қажетіне қарай, өз түсінігіне лайық, өмір-тіршілік тынысына қарай түрліше қабылдап, өзінше жеткізеді. Ал тілдердің көптігі әлемнің бейнесуретінің саналуан болып қалыптасуына игі әсерін тигізеді. Бұл турасында: «Тілдердің саналуандығынан бізге әлемнің бар байлығы ашылады... Тіл қашанда бүтін халықтың өзіндік ерекшелігін өзінің бойына жинақтайды», – дейді В. фон Гумбольдт [4, 349]. Дегенмен тіл қандай жағдайда болмасын дайын тұрған ойды жеткізуші, сыртқа шығарудың құралы ғана емес, ойды құраудың да, құндылықтарды сақтаудың да құралы болып табылады, сондай-ақ тіл «қалыптасқан әлемнің жай ғана сәулесі емес, оның әрекетін жеткізуші» [5]. Бұл пікірлерде тілдің аса жоғары бағаланатын қызметтерді атқаратыны көрсетілген.

Қазіргі кезде әлемнің тілдік суреті//бейнесі (бұдан былай бейнесі – Б.М.) мен әлемнің концептуалданған бейнесі деген екі ұғымның лингвоантропология үшін де, антропоцентристік семантика үшін де маңызы зор болып отыр. Оның себебі, уәжі жоғарыда келтірілген тіл мен ойдың арақатынасынан, атап айтқанда, тілдің қызметінен, тілдік бірліктердің семантикалық аспектісінен келіп шығады. Ал аталған екі ұғымды бір-бірінен ажырата қарастыру зерттеу нысанын белгілеп алу үшін қажет.

Ақиқат дүниенің концептуалдануы («концептуализация») дегеніміз – әлем туралы жан-жақты ақпараттардың адамның сана-сүзгісінен өткізілуі, адам санасында бекітілген әлем туралы белгілі бір түсінік-концептілердің пайда болуына әкелетін ақиқат дүниенің, заттардың, құбылыстардың ойша құрылымының жасалуы яки құрылымдануы.

Схема түрінде көрсеткенде былай болып шығады:

Қоршаған әлемді тану үдерісі жүреді – таным негізінде әлем туралы жалпы түсініктер қалыптасады – түсініктер әлем туралы білім жүйесін құру үшін біріктіріледі = әлемнің концептуалды бейнесі (суреті) жасалады//құрастырылады – бейне-

лер белгілі бір тілдік құрылымдардың мағынасында бекітіледі – сол мезетте ақиқат дүниенің саналы түрде тілде концептуалдануы үдерісі өтеді = бұл үдерістің жиынтық нәтижесі әлемнің тілдік бейнесі (ӘТБ) деп аталады.

Ақиқат дүниенің концептуалдануы дегімізді бір-екі ауыз сөзбен түсіндіргенде, адам сыртқы әлем туралы ақпараттарды ой-санамен игеріп, түсінуі арқылы ақиқат шындықтағы заттар мен құбылыстардың қаңқасын ойында құрастырады, әлем туралы қаңқа немесе қаңқалар белгілі бір көрініс тауып, мән – концепт түрінде адам санасында фиксацияланады (бекітіледі).

Одан да қысқарта айтқанда, қоршаған әлемді тани келе адам өз санасында жалпы түсінік қалыптастырады, ол түсініктер жинақтала, қордалана келе әлем туралы білімдер жүйесін жасақтайды, осы білімдер жүйесі әлемнің концептуалды бейнесі деп аталады.

Когнитивті лингвистика когнитивті семантиканың постулаттарын да таныстырады. Тілдік орамдардың менталдылығы постулаттардың негізінде анық көрінеді және олардан дәстүрлі яки классикалық семантикадан айырмашылығы бары байқалады. Ал дәстүрлі семантика бойынша кез келген мәнді белгілеу мен тілдің әртүрлі деңгейлерін қатыстыра отырып белгіленетін бүкіл мәндерді танытатын амалдар мен тәсілдерді танып-білу маңызды.

Әлемді қабылдаудағы тілдің жасампаз қызметін айтқан В.фон Гумбольдтың ойларын ғалымдар әркезде қолдады әрі дамытты, жалғастырды, сонымен қатар күні бүгінге дейін жетілдіруге талпынып келеді. А.А.Потебня да Гумбольдтың тілге байланысты айтқан ойын қолдай, қостай келе, «тіл дайын күйінде қалыптасқан ойды жеткізуші емес, оны құрастырып, жасаудың амалы, қалыптасып қойған дүниетанымның жай ғана көрінісі емес, оны құрастырудың, құрудың әрекеті» деп санады [5]. Гумбольд және оның идеясын қолдайтын ғалымдар тілдің ұлт дүниетанымын құрастырушы, жинақтаушы ерекшелігін астын сыза айтып отырды. Л.Вайсбергер тілдің кумулятивтік қызметі туралы: «в языке конкретного сообщества живет и воздействует духовное содержание, сокровище знаний, которое по праву называют картиной мира конкретного языка», – деген ойды қайталайды [6, 250].

В.фон Гумбольдт әлемнің тілдік суреті терминін қолданбаған, бірақ ғалымдар оны ӘТБ тіл арқылы түрге алып, қалыпқа түскен ойдың заттануы (материализациялануы) концепциясының негізін қалаушы деп қабылдайды. Яғни таным-түсінік субъектіден бөлінбей тұрып, алшақтай бастаған кезде объективтелінеді әрі осы үдеріс тілдің көмегімен жүзеге асады. Басқаша айтқанда, В.фон Гумбольдқа шындықтың концептуалдануы тіл мен ойдың бірлескен қызмет-әрекетінің мүмкін еместігін дәлелдеген ғалым ретінде қарайды. Яғни Гумбольдтың осы пікіріне бойынша, тіл мен адамның интеллектуалдық іс-әрекеті бір-бірімен «жіпсіз байланғандығы» анықталады. Мұның өзі әлемнің тілдік бейнесінің белгілі бір дәрежеде концептуалдануымен тең, ӘТБ мен концептуалдану көп ретте тепе-тең түсіп жатады деген пікір қалыптасады.

Ғалымдар Э.Сепир мен Б.Уорфты ӘТБ-нің этнолингвистика шеңберінде, ӘТБ көлемінде өмір сүретіндігі туралы идеяны теңдессіз түсіндірген ғалымдар ретінде бағалайды. Олардың пікірінше, тіл мен ойлаудың шекарасы бір-бірімен қиыспайды, бір-біріне сай емес. Нақты бір тіл яки кез келген бір тіл әртүрлі идеялардың құралы ғана емес, кез келген тіл сол идеяларды өзі түрлейді, қалыпқа келтіреді. Яғни таным мазмұны бүкіл адамзатқа жалпылама, ортақ емес, ол нақты бір тілге

байланысты, бір тілге тәуелді немесе нақты бір тіл сол тілде сөйлеушілердің ойлау тәсілін шарттандыру арқылы сол тілдегі әлемді тану тәсілін де шарттандырады. «Мы расчленяем природу в направлении, подсказанном нашим языком. Мы выделяем в мире явлений те или иные категории и типы совсем не потому, что они самоочевидны, напротив, мир предстает пред нами как калейдоскопический поток впечатлений, который должен быть организован нашим сознанием, а это значит в основном – языковой системой, хранящейся в нашем сознании. Мы расчленяем мир, организуем его в понятия и распределяем значения так, а не иначе, в основном потому, что мы участники соглашения, предписывающего подобную систематизацию. Это соглашение имеет силу для определенного языкового коллектива и закреплено в системе моделей нашего языка» [7,163-198]

Сепир-Уорф гипотезасының негізінде адамдар әлемді әртүрлі, әрқилы көретіні және оны өздерінің ана тілінің сүзгісінен өткізіп, саналуандандырып көретіні тура-лы түсінік-дәйектеме жатыр. Соған сәйкес әр тілдегі әлемнің тілдік бейнесі әртүрлі болады, сол арқылы тілдер бір-бірінен ерекшеленеді. Яғни әрбір тілді тұтынушылар шындықты сол тілге тән тәсілмен ғана бейнелей алады, соған сәйкес ӘТБ әртүрлі болып келеді. Бұл жай ғана пікір емес, байламды пікір. Пікірге қарағанда, оның дүниетаныммен шақ келе алмайтындығы байқалады, керісінше, тіл ӘТБ қалыптастыратын күш ролінде сипатталады. Немесе ӘТБ стереотипті ойлауды (мүмкін ой нәтижелерін) бегінде таңбалайтын «матрица» ретінде сипатталады.

Сөйтіп ӘТБ өз алдына жеке-дара, өздігімен өмір сүре бастаған феноменге айналады. Бұл арада ӘТБ туралы көзқарастардағы айырмашылықтар барын ескермеске болмайды. Айырмашылықтар тілдің адам тіршілігі мен іс-әрекетіне әсеріне қатысты пайда болған және айырмашылықтар «лингвистикалық детерминизм» мен «лингвистикалық салыстырмалық/шарттылық» сияқты әрбасқа концепциялардың тууына ықпалы болатынын айту керек.

ӘТБ бейнесі туралы идеяның барын мойындай отыра, қазіргі кездегі антропологиялық бағыттың өкілдері В.фон Гумбольдт пен Сепир-Уорфтың идеяларына сыни көзқараспен қарайды. Сыни көзқарас білдірушілерге Б.А.Серебренников, Г.В.Колшанский, Р.М.Фрумкиналар т.б. жатады.

Соған орай В.фон Гумбольдтың тілдің дүниені қалыптастырушылық функциясына байланысты айтқандары ғалымдар тарапынан тағы бір сыни көзбен, түбегейлі қарастырылды. Қарастыру нәтижесінде тілдің аталған функциясының интеллектуальды әрекетпен теңестірілуге келмейтіндігі негізделді: яғни тіл әлемді жасай (тудыра) алмайды, тек қана интеллектуальды іс-әрекет көмегімен көрсетеді, бейнелейді. Басқаша айтқанда, ойлану (ой, ойлау, сана) тіл мен әлем (дүние) арасындағы елші, байланыстырушы, сабақтастырушы қызмет атқарады.

Нақтылай түсу үшін Г.В.Колшанскийдің тіл туралы айтқандарын тағы да еске түсіре кетуге болады. Ол тіл объективті әлемді өздігінен тани алмайды және жеке өз әлемін құрай алмайды, әлем бейнесі тек сананың орындайтын қызметтің нәтижесінде құрастырылып, қаланатын ойлау мазмұнының құралы ғана деп санайды. Сондықтан тіл өзінің даму сағыларының бірде-бірінде жеке-дара креативті күш ретінде көріне алмайды және өзінің жеке әлем бейнесін құрай алмайды, ол тек қана концептуальданған әлемді бекітеді (фиксациялайды), ал тіл құрайтын концептуальданған әлемнің бастау көзінде, түп негізінде ақиқат әлем жатады деп түсіндіреді [8].

Қоршаған әлемдегі, ортадағы өзгерістерге «аса тез әсерленетін» тіл әлем туралы адамдардың өзгерген түсінігіне, мировоззрениясына «бейжай» болады. ЭТБ және дүниетанымдық, түптеп келгенде, бір-бірімен байланысты болғанмен, екеуінің мәні екі түрлі: бірі тілдік және семантикалық, екіншісі – тіл арқылы іске асатын философиялық-гносеологиялық мән, соған орай тілдік құбылыс болып саналмайды, оған жатпайды. Бұл турасында: «ЯКМ, будучи не чем иным, как внутренней естественносемантической формой экспликации знания и шире – всей информации, сообщаемой в речи, не мешает отвлечь от нее (формы) внеречевое предметное содержание и выразит его иначе: средствами того же или другого языка или средствами какой-либо невербальной языковой системы (музыки, живописи, балета, кино). ЯКМ приспособлена к субъективно-личностному статусу сознания человека, она «откликается» на различные человеческие интенции, мотивы, состояния, но при этом не навязывает человеку (субъекту речи-мысли) тот или иной языковой способ интерпретации (концептуализации) действительности как единственно возможной» [9, 5-13].

Бұл ойды өзінің осы мәселеге бағыттай айтылған пікірімен ары қарай тереңдеткен Б.А.Серебрянников болды. Ол тілдің әлемді жасайтын (тудыратын) күш еместігін айта келіп, тіл тек қана адамның өзін қоршаған әлемді бейнелеуінің нәтижесі деп көрсетеді. Және бұл байлам барлық тіл атаулыға қатысты болып келеді. Бір тіл әлемді тудыруға қабілетті де, екіншісі тудыра алмайды деген ой туындамауы керек. Тілдің адам іс-әрекеті, тіршілік-қарекеті сияқты физиологиялық ерекшелігіне сел-бесті икемделетіндігін, ол икемділіктің тірі ағза ретінде адамның өзін қоршаған ортаға бейімделуінің нәтижесі екенін, содан туындайтындығын айта келіп: «Язык выступает как способ закрепления отражательной деятельности мышления – деятельности, которая в свою очередь неразрывно связана с практической деятельностью человека, с его опытом» [10, 8-9], – дейді.

Міне, ЭТБ мен әлемнің концептуалды суретін екі дара, екі бөлек феномен ретінде тану керектігін дәріптей отырып, олардың арасының тым жақындығын, шекараларының тым бостығын да мойындау керек. Сондықтан Г.В.Колшанский бұл категориялардың арасына шекара қоюдың қажеттілігіне, маңыздылығына күмәнмен қарай келе: «... неправомерно разделения единого, идеального содержания языковых единиц на языковую и концептуальную картину мира», – деген тұжырымына келеді [8].

ӘДЕБИЕТ

- [1] Загидуллина А.А. Языковые символы и образы: онтология и функционирование (на материалах французского языка. – Алматы, 2010. – 292 стр.
- [2] Серебрянников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. – М., 1988. – 242 стр.
- [3] Хайдеггер М. Время картины мира/Время и бытие: статьи и выступления. – М., 1993. – С.41.
- [4] Гумбольдт В фон. Язык и философия культуры. – М., 1985. – 452 с.
- [5] Потебня А.А. Мысль и язык. – М., 1999. – 300 с.
- [6] Вайсбергер Л.Язык как мирозидание. Лингвофилософская концепция неогумбольдтианства. – М., 1997 (цитата по Радченко) – 153 с.

- [7] Уорф Б. Л. Лингвистика и логика//Новое в лингвистике. Вып.1. – М.,1960. – 464 с.
- [8] Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М.,1990. – 108 с.
- [9] Одинцова М.П. Лингвоантропологические исследования омских русистов// Вестник Омского университета. –2002.№2.
- [10] Б.А.Серебренников. Роль человеческого факторов в языке. Язык и мышление. – М., 1988. – 216 с.